

Галина Білик

## ТРАГІЧНА ЗЕРОВІАНА

*Доля родини Зерових <...> – знакова. І це знак бід. Новітню національну еліту комуністичний режим нещадно винищував.*

Від упорядників книги  
“Родинне вогнище Зерових” (К., 2004).

Яскрава і багата Зеровіана бере свій початок із містечка Зіньків на Полтавщині, де побачили світ і під пильним батьківським оком зробили перші кроки в життя майбутні видатні українські письменники, вчені, педагоги, медики... А проте повели їх, талановитих братів і сестер Зерових, тернисті дороги в гекатомби історичних трагедій, розкидали по світах, щоб зіпхнути в провалля зневіри, загибелі й забуття. Як і весь український народ за комуно-імперської тиранії.

...Серпень 1934 року. Київ. Родина Зерових востаннє зібралася разом. Збереглося дорогоцінне фото, зроблене земляком П. М. Юрченком у Ботанічному саду. **Ще всі живі:** батьки Костянтин Іраклійович і Марія Яківна, сини Микола (з дружиною Софією та сином Костиком), Дмитро, Костянтин (з дружиною Вірою), Михайло, Георгій; доньки Олена й Валерія (з чоловіком Іваном Іщенком). Це були їхні останні більш-менш спокійні, щасливі дні...

Батько великої родини **К. І. Зеров** – не порушний авторитет, приклад і духовний наставник для своїх нащадків – народився 30 вересня (ст. ст.) 1860 року в селі Велика Топаль Новозибківського повіту Чернігівської губернії (нині це Брянська область Росії) в сім’ї управителя панського маєтку, де підросло

ще шестеро дітей (усі вони здобули освіту). 1881 року закінчив Глухівський учительський інститут і був призначений помічником учителя Зіньківського двокласного міського училища. Із липня 1884 року викладав історію та



*Верхній ряд: Дмитро, Костянтин з дружиною Вірою, Микола. Середній ряд: Іван Іщенко (чоловік Валерії), Георгій, Марія (дружина Дмитра), Костянтин Іраклійович, Марія Яківна. Нижній ряд: Олена, Костик (син Миколи і Софії), Валерія, Софія (дружина Миколи), Михайло. Київ, серпень, 1934*

географію в Зіньківській жіночій прогімназії. 19 грудня 1893 року став завідувачем Зіньківського училища. 4 серпня 1903 року призначений на посаду інспектора Переяславського трикласного міського училища, обраний до педагогічної ради Переяславської жіночої гімназії. 25 червня 1905 року призначений інспектором народних училищ 9-го району Чернігівської губернії (Кролевець), де прослужив 5 років. Із 1906 року Костянтин Іра-

клійович – уже пенсіонер (хоч і продовжує працювати), 24 лютого 1907 року йому надано чин “коллежского советника” за вислугою літ. Успішну багаторічну педагогічну діяльність, за якої він “в отпусках не был, в отставке не был”, відзначено кількома державними нагородами – орденами Св. Станіслава 3-го ст., Св. Анни 3-го ст., Св. Станіслава 2-го ст., медаллю Пам’яті Імператора Олександра III.



Стоять: Дмитро, Михайло, Костянтин, Олена.  
Сидять: Євгенія (перша дружина Дмитра), Костянтин Іраклійович,  
Марія Яківна, Микола. Малі діти: Георгій, Валерія. 1918.

В основному на зарплатню та пенсію батька жила родина, а ще – у зв’язку зі зміною місця його роботи – постійно переїжджала: спочатку в Переяслав, а потім у Кролевець. (Щоправда, тісно пов’язане життя Зерових і з Охтиркою, де майже всі діти здобували гімназійну освіту.)

Костянтин Іраклійович був великим знавцем природи, математики, астрономії, шанувальником духової музики й танців; він натхненний мандрівник, оповідач, письменник (створив рукописну збірку оповідань “Рассказы для детей”); “людина принципова і бездоганно чесна” [3, с. 15], Педагог із великої літери, справжній філософ і, як згодом життя покаже, – борець: до останнього подиху він відстоюватиме свій рід за кривавого сталінського режиму.

Мати **М. Я. Зерова** (дівоче прізвище Ярьсько) народилася 4 грудня (ст. ст.) 1866 року в місті Зінькові, походила з вільного козацького роду, що ніколи не знав кріпацтва, мав свою землю, маєтності, навіть домашній театр. Крім неї, у сім’ї було ще 4 дітей, усі

вирізнялися хистом до музики, танцювали, співали. На відміну від свого жвавого, непосидючого чоловіка, була спокійна, стримана; знала багато народних пісень; любила квіти і сама їх вирощувала; увесь свій час віддавала дітям (народила 11 дітей, проте тільки 7 з них дожили до дорослого віку), передала їм покладистість, смак і душевну витонченість.

Складні часи настали для родини Зерових уже 1917 року – з початком революції: їх виселили з казенної квартири в Кролеві, Костянтин Іраклійовича позбавили роботи, пенсії... На той час Микола після закінчення історико-філологічного факультету Київського університету й трирічної служби гімназійним учителем у Златополі саме повернувся до Києва й тут продовжував педагогічну діяльність; Дмитро навчався на природничому відділенні фізико-математичного факультету Київського університету; Кость щойно закінчив Охтирську гімназію і (разом із Миколою) став матеріальною опорою родині: з осені 1917-го до січня 1919 року він працював на тимчасових роботах у Кролеві: інструктором з перепису населення, інструктором по “обліку хлібів”, бібліоте-

карем відділу освіти. У вересні хлопець іде до війська, а родина (з усіма іншими ще відносно малими дітьми) переїжджає на батьківщину – у своє попереднє помешкання в Зіньків. Костянтин Іраклійович влаштовується до Новосанжарської трудової школи, у якій працює до 1 вересня 1922 року. Займається бджільництвом, розробляє город. 17 січня 1925 року йому новою владою було призначено пенсію в розмірі 15 крб. 33 коп.

Завдяки підтримці батьків й одне одного всі діти Зерових здобули гарну освіту та знайшли улюблену працю: Микола (1890–1937) став професором-літературознавцем, письменником; Дмитро (1895–1971) – доктором біологічних наук, академіком, старшим науковим співробітником і директором Інституту ботаніки АН УРСР; Кость (1899–1979) 1926 року закінчив Київський інститут народної освіти (факультет професійної освіти, біологічний цикл), згодом став кандидатом біологічних наук, старшим науковим співробітником Інституту гідробіології АН УРСР; Михайло (1901–1963) – у 1920-х роках за-



кінчив Київський інститут народної освіти, за фахом учитель-філолог, письменник; Олена (1903–1939) – закінчила стоматологічний факультет Київського медичного інституту, працювала лікарем у Дашеві на Вінниччині; Георгій (1908–1956) – закінчив Київський політехнічний інститут, працював інженером-конструктором на стратегічному авіазаводі під Москвою; Валерія (1912–1982) – закінчила Київський фармакологічний інститут, працювала в аптеці в Дашеві.

Проте за цією зовні успішною статистикою – страшні життєві катастрофи.

У 1928–1930 роках у справі сфабрикованої “Спілки Визволення України” був заарештований (і провів 8 місяців за ґратами) Михайло; Микола притягувався на судовому процесі “СВУ” як свідок.

Восени 1934 року почався шалений тиск на Миколу Зерова: звільнили з роботи, цькували в пресі... До того ж саме в ті дні помер від малярії його син. Зеров виїхав до Москви, де у квітні 1935-го року був заарештований і назавжди позбавлений свободи.

Ця трагедія з улюбленцем родини спантеличує, додає страху та переживань кожному з її представників, а надто старим батькам. Разом із тим у 1934–1935 роках у них народжується аж троє внуків: у Дмитра донька Марина, у Валерії – Катерина, в Олені – син Кость, і турбота про них змушує вже доволі літніх і душею розтривожених людей виявляти ще більшу життєву чіпкість. Спочатку вони переїжджають із Зінькова до Дашева, щоб допомогти Олені, яка залишилася сама з новонародженим сином та ще й хворіла на сухоти. Через кілька місяців Костянтин Іраклійович їде до Києва і майже постійно протягом чотирьох років мешкає в Дмитра, взявши на себе турботу про внучку. Варто наголосити, що після арешту Миколи і Дмитро, і його хвора на сухоти дружина Марія, обоє знані науковці, кожної ночі чекали візиту НКВС, навіть спали одягнені. Також вони приютили Дмитрового сина від першого шлюбу (Петра) після того, як його мати і вітчим були репресовані. Тому дідусь у випадку “чогось” мав би стати опорою внукам. А ще – боровся за життя своїх репресованих синів, намагався повернути їм чесні імена: писав до Сталіна та Калініна...

1937 року – нове лихо: 31 грудня в Києві під час відвідин родини заарештовано й розстріляно чоловіка Валерії Івана Пилиповича Іщенко. Виходець із Шевченкових Моринців, він закінчив аспірантуру, працював виклада-

чем української мови в Польському інституті в Києві. З початком масових арештів переїхав до Полтави, де викладав українську мову в педагогічному інституті... За наполяганням рідних Валерія з донькою зразу ж виїжджають до Дашева (це й врятувало їх від загибелі), оселяються з матір'ю і сестрою.

10 червня 1938 року – другий арешт і ув'язнення сина Михайла.

23 квітня 1939 року – помирає Олена. За місяць до того майже 80-літній Костянтин Іраклійович спеціально приїхав з Києва в Дашів і повіз доньку на лікування в Одесу, проте на хворобу ради вже не було. Батько сам поховав своє дитя на одеському цвинтарі, а жорстокий час не зберіг навіть могилу...

1940 року Костянтин Іраклійович нарешті отримує офіційне повідомлення про смерть Миколи *у квітні 1937 року в тюремній лікарні від запалення легень* (на той час Михайло в ув'язненні, і його майбутнє – не ясне). Він зумів у це повірити і ще повідомити трагічну звістку вдові сина. Але серце не витримало: 30 вересня (фактично, у дату народження) старий батько, що пережив уже кількох своїх дітей, пішов із життя. Похований у Дашеві.

Не на багато довше протрималась і його дружина Марія Яківна. Щоправда, довелося пізнати їй ще одне страшне всенародне горе – війну. У червні 1941 року мобілізували на фронт Валерію (вона забрала з собою доньку). Залишилася бабуся Марія з шестилітнім онуком Костиком. А в серпні 1941-го її не стало. Похоронена в Дашеві, внука забрали родичі з Полтави. Коли 1943 року Валерія знову повернулася в Дашів, могил своїх батьків – після тяжких воєнних пљондрувань краю – вона не знайшла. Тож війна dokonala їх прах, змішала його з останками мільйонів інших жертв, які волають до нас про правду і кривду, про людяність і патріотизм, про вічну пам'ять.

#### Розорене родинне гніздо...

3 листопада 1937 року в Сандормоськім урочищі в Карелії згасла зірка життя Миколи Зерова. 7 грудня 1956 року самотньо помер від сухот у Москві брат Георгій. 12 березня 1963 року на вимушеній чужині в Аугсбурзі (Німеччина) перестало битися серце брата Михайла (Михайла Ореста). 20 грудня 1971 року прямо на роботі раптово помер брат Дмитро (похований на Байковому кладовищі). 28 вересня 1979 року не стало брата Костя (похоронений на Беркоцях). Люберці на Московщині дали останній притулок сестрі Валерії (померла 16 вересня 1982 року)...



А проте – Україна, Росія, цілий світ нині знають про цих людей, і прокладеними ними дорогами йдуть нащадки, учні, шанувальники, плакаючи духовну невмирущість. Тож “родинне вогнище Зерових”, без сумніву, палахтить незгасно і зігриває.

\* \* \*

Двоє братів Зерових – Микола і Михайло – долучилися до Пегасової плеяди і стали письменниками. Більше того, в літературному процесі України вони виформували потужне стильове річище, яке вчені називають неокласицизмом. То вже справа доскіпливих від науки – з’ясувати, хто з них *більший “неокласик” і поет*; незаперечним є факт, що обидва – віртуози слова, майстри високого хисту і смаку.

**Микола Костянтинівич Зеров** народився 26 квітня 1890 року в Зінькові, навчався в місцевій двокласній школі (1898–1900), Охтирській (1900–1903) та Київській першій (1903–1908) гімназіях, у 1908–1914 роках – на історико-філологічному факультеті Київського університету. З 1 серпня 1914 року до літа 1917 року викладав історію та латинську мову в Златопільській чоловічій (а з жовтня 1916-го – також і в жіночій) гімназії. У квітні 1917 року взяв участь (як один із секретарів) у роботі Українського вчительського з’їзду. Із жовтня 1917-го до жовтня 1920 року викладав латину в Київській другій гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. Водночас у 1918–1920 роках читав історію української культури в Київському архітектурному інституті. 1920 року одружився з С. Ф. Лободою (1890–1985), мав із нею сина Костика (1924–1934). У 1919–1920 роках очолював редакцію бібліографічного журналу “Книгар”. У травні 1920 року був обраний дійсним членом філологічної секції Українського наукового товариства. З осені 1920-го до середини 1923 року, переїхавши з Києва до Баришівки (на Переяславщині), викладав у місцевому соціально-економічному технікумі. 1923 року повернувся до Києва. З 1 жовтня 1923 року – професор української літератури в КІНО (Київському інституті народної освіти), що з 1 жовтня 1930 року був перейменований на КІПО (Київський інститут професійної освіти); з цього місяця очо-



Микола Зеров. Київ. 1929

лює кафедру української літератури. Також із жовтня 1923-го по грудень 1926 року читав лекції з української літератури в Другій торговельно-промисловій школі, з 1923-го до травня 1925 року – в Київському кооперативному технікумі; 1924 року вів спецкурс з української літератури в Археологічному інституті; з грудня 1925-го по вересень 1928-го – викладав у Залізнично-експлуатаційному технікумі. Із жовтня 1930-го по жовтень 1933 року був професором Київського інституту лінгвістичної освіти, зокрема з осені 1932-го очолював тут кафедру теорії й історії перекладу. Крім того, у 1931–1933 роках викладав історію української літератури у вечірньому освітянському університеті. 1 вересня 1934 року був звільнений з викладацької, а 1 листопада – і з наукової роботи в університеті. У січні 1935 року в пошуках заробітку виїжджає до Москви, 27 квітня 1935 року заарештований у підмосковному Пушкіні, 20 травня відправлений до Києва. Суд відбувся 1–4 лютого 1936 року (10 років таборів). На початку червня 1936 року прибув на Соловки. Постановою трійки

НКВС Ленінградської області справу Зерова переглянули й висунули вищу міру покарання. Розстріляний 3 листопада 1937 року. Реабілітований посмертно 1958 року.

Така майже офіційна довідка, навколо якої, немовби стрижня, розростається насичене та бурхливе життя педагога, поета, вченого.

Розповідають, що ще маленьким він зустрічався з Лесею Українкою. Дослідники припускають, що це могло бути 1903 року в Полтаві під час відкриття пам’ятника І. Котляревському, але П. Ротач наводить ще й інші відомості: “В Зінькові в 70-х роках краєзнавець В. С. Галушко чув від старих людей, що К. І. Зеров на своєму велосипеді їздив до Гадяча, щоб познайомитись з Лесею Українкою, а вона в свою чергу теж ніби приїздила в Зіньків і бавилася з дітьми інспектора Зерова, читала їм вірші та розповідала казки. Можливо, цей переказ вплив із знайомства батька поета з Оленою Пчілкою, котра мала багато знайомих серед полтавського вчителства. Це може бути вірогідним ще й тому, що Лєся Українка в 90-і роки і на початку нового століття часто на ціле літо приїздила до Гадяча” [21, с. 3].



Як свідчать факти, в Зіньківському училищі починали свою освіту багато талановитих, а в майбутньому і видатних людей. За словами самого Зерова, навчався він тут “в одній групі з Павлом Губенком (котрий тоді ще не був Остапом Вишнею), Михайлом Тархановим (відомим художником-графіком, у Москві) та Сергієм Подгаєвським – маляром бурлюківської банди і футуристом (помер торік у Полтаві)” (лист до Миколи Плевака від 24 лютого 1924 року) [6, с. 1044]. “Отут – мені й повернути було б на “неокласицизм”, бо вчилися ми разом із М. К. Зеровим, – напише 1927 року й Остап Вишня в гумористичному творі “Моя автобіографія”. – Так я не схотів. Самі ж знаєте, – неокласиком бути – силу треба терпіння. Читай Горація, Вергілія, Овідія та інших Гомерів. А бути сучасним письменником – значно легше. Нічого собі не читаєш, тільки пишеш. І всі задоволені. Так що наші з М. К. Зеровим стежки розійшлися. Він – на Рим, я – на Шенгеріївку” [2, с. 524].

Провчившись 3 роки в Охтирці й закінчивши “прогімназію”, 13-річний Микола сам їде до Києва, зустрічається з директором Першої гімназії (однієї з найкращих у місті, відомою такими учнями, як М. Ушаков, М. Булгаков та ін.) Є. А. Безсмертним, подає документи і стає учнем 4 класу, а жити влаштовується в гуртожитку. Однокласником Миколи був земляк, майбутній фахівець із західноєвропейської історії й державний діяч Олександр Шульгин, який так пригадував гімназиста Зерова: “Росту він був середнього, може, навіть нижчого, ніж середній; мав біляве волосся, ясні очі, широке обличчя, трохи піднятий ніс; рот його здавався дуже великим – може, тому, що йому завжди хотілося сміятися. Сміятися всім нам у ті часи було легко, але здається, що Зеров був найвеселішим, хоч знову додаю: на вигляд. Ми з ним завжди товаришували, але близькими не були. Говорили між собою на абстрактні теми або про книжки, проте інтимності між нами не виникало. І мені здається, що Зеров, на вигляд такий товариський, був дуже самотнім, замкненим у собі і не мав у ті роки ближчих друзів. Що для нього було характерним – це надзвичайна начитаність. Учитись йому було легко, і весь вільний час він носився з книжками. Навряд чи хто-небудь з його товаришів у гімназії стільки читав. Уже тоді він любив поезію і знав її значно ліпше за інших. Він був не тільки здібним юнаком: у нього була просто дивовижна пам’ять. Ми проробляли з ним такі тести: давали прочитати при нас сторінку богословія і, згромадившись коло нього, стежи-

ли за рухом його зіниць (була умова, що текст має бути прочитаний лише один раз). Потім ми забирали підручник, і він повторював прочитане слово в слово... А текст ми вибирали трудний...” [25, с. 35–36]. За словами Шульгина, сам Зеров кваліфікував тоді свої переконання як “абсолютну безпринципність”, стояв осторонь від громадських, політичних і соціальних питань; тим більше через якихось кілька років його вразило, “що з того веселого хлопчини вийшла така складна і оригінальна постать – провідник групи неокласиків, стійкий український національно-культурний діяч” [25, с. 38].

Навчався Микола Зеров успішно, але медалі не отримав – як сам розцінював, “за крاملу”: видання (разом із товаришами Воскресенським, Гольденвейзером та Кожичем) опозиційного до адміністрації гімназії гумористичного журналу [6, с. 1044]. Але з багатьма вчителями в нього були прекрасні взаємини; Зеров – чи не єдиний зі студентів, який завжди виказував повагу педагогам і не допускав жодних витівок. “Із гімназійних учителів найбільше зобов’язаний: М. П. Попову (учителю історії в Охтирській гімназії десь коло 1902–1904 рр.), в Києві – С. В. Тайбші, учителеві латинської мови, у якого вчився і не обов’язковою на той час мови грецької; Мик. М. Лятошинському, учителю історії, та проф. А. К. Мітюкову, що читав нам під назвою “законоведение” прекрасно збудований популярний курс енциклопедії права” [6, с. 603].

Як і Шульгин, Зеров мав усі шанси продовжити навчання в Петербурзі, де, як вважалося, найкращі викладачі та спокійніша суспільна атмосфера. У листі до М. Плевака читаємо: “Спочатку під впливом батька думав вступити до Петербурзького філологічного інституту, конкурсний іспит з грецької мови пройшов, але не маючи надії потрапити відразу на казенний кошт (було 220 прохань на 30 вакансій), виїхав до Києва. Петербург справив на мене враження гнітюче, хоч потім я сильно жалкував, що того настрою не поборов і не спробував лишитися в Петербурзькому університеті” [6, с. 1044].

Зеров стає студентом Київського університету Св. Володимира і тут уже досягає свого повного росту – фахового та світоглядного. Завдяки, а подеколи всупереч існуючим методам навчання, “<...> студіював джерела української історії XVIII ст., найбільше цікавлячись ідеологіями (історіографія, політичні прагнення, літературні погляди та уподобання) і побутом” [6, с. 563]; “<...> на



факультеті мені довелося туго. Я хотів спеціалізуватися на Римі, але історики, як Покровський, філологи, як Сонні та Кулаковський, годували студентів греками, до яких я почував себе непідготовленим... Я перейшов на історичний відділ російський, але Довнар саджав усіх студентів за переписні та писцові книжки – брр... і досі противно згадувати того Довнара!

Тоді, не шукаючи керівника, порішив я зайнятися українською історіографією і взяв у Даниловича тему про “Літопис Грабянки”, яку і обробляв протягом двох років, 1913–1914. Брак керівника і заступника і був причиною, що я при університеті лишений не був, хоча голова державної комісії проф. Грушка і хотів на тому настояти” [6, с. 1044–1045].

Образ Зерова-студента зберігся в спогадах його дружини Софії: “Він був середнього зросту, досить стрункий, дуже рухливий, худорлявий. Одягався скромно, але дбайливо; взуття було вбоге, як і в усіх студентів в ті роки, але завжди чисте. Гарним на вроду назвати його не можна було, але не помітити серед натовпу студентів теж було неможливо. Він явно вирізнявся вмінням поводитися, якоюсь милою та природною інтелігентністю, життєрадісністю. Правильний овал обличчя, велике розумне чоло з зачесаним догори прямим руським волоссям, невеликі, але дуже уважні, трохи насмішкваті сірі очі за скельцями окулярів – він був короткозорий, досить правильний ніс і повняві, часто складені в іронічно-добротливу усмішку губи, – такий він був у той час, коли я вперше його побачила” [5, с. 93]. Уже в ті роки Зеров пильно стежив за літературно-мистецьким життям, виступав у пресі, читав лекції, дедалі глибше усвідомлюючи свою причетність “до праці, діяльності, боротьби” в ім’я “національного воскресіння” (з його виступу на могилі Б. Грінченка 1910 року) [6, с. 108].

Під впливом А. І. Лещенка та дядька П. Я. Яреська ще в зінківський період життя, П. Й. Горецького в Кролевці, О. Я. Шульгина в Києві визрівала національна свідомість Миколи Костянтиновича, в університетські роки він був членом студентської громади, особливо товаришував з О. К. Дорошенком та Й. Ю. Гермайзе. Саме життя, можемо сказати, зробило з нього українського інтелігента-патріота, який уже добре розумів свою мету і призначення.

Про Зерова як педагога, науковця-викладача, редактора існує чимало захоплених відгуків (див. зокрема [1, 10, 12, 15, 20, 23]). Усі вони зводяться до квінтесенції: талант, пра-

целюбність, ерудиція, закоханість у слово. Про Зерова як людину-наставника читаємо: приклад, авторитет, “улюбленець”. Його дух і душа почувалися комфортно в цьому комунікативно-злютованому світі, єдине, чого праглося більше, – творчість.

Відбувши убоге “златопільське ув’язнення” в період Першої світової війни, перемігши смерть – голод, тиф і полювання більшовицьких людоловів на українську інтелігенцію – в роки революції та громадянської війни, він мріє про безконечне заручництво книжної келії, про літературознавчу й письменницьку діяльність.

**Літературна спадщина** Миколи Зерова доволі багата, якщо взяти до уваги той короткий, складний і не надто сприятливий час, у який йому випало жити і працювати. Поміж неї вирізняємо літературно-художні твори (оригінальні й перекладні), літературно-критичні статті, літературознавчі (історико-літературні) праці. За якихось 10 років активної творчої діяльності з-під його пера вийшла ціла низка книг: майстерні переклади античної класики “Антологія римської поезії” (К., 1920), оригінально-перекладна збірка-поема “Камена” (К., 1924), монографії “Нове українське письменство” (К., 1924), “Леся Українка” (К., 1924), збірники статей “До джерел” (К., 1926), “Від Куліша до Винниченка” (К., 1929) – результати участі в літературній дискусії 1925–1928 років й науково-теоретичні висліди; складографічне науково-навчальне видання конспекту лекцій “Українське письменство ХІХ ст.” (К., 1928). Крім того, Микола Зеров – активний дописувач багатьох періодичних видань, ініціатор і співавтор чималої кількості різного роду книжкових видавничих проєктів: протягом 1910-го – початку 1930-х років у таких часописах, як “Світло”, “Рада”, “Літературно-науковий вісник”, “Труд”, “Вільна українська школа”, “Книгар”, “Нова громада”, “Червоний шлях”, “Життя й революція”, “Бібліологічні вісті”, “Глобус” та ін., а також виданнях творів українських класиків і сучасників (виходили в “Друкарі”, “Слові”, “Сяйві”, “Книгоспілці”) було опубліковано близько трьохсот його рецензій, оглядів, передмов, коментарів тощо (основна маса їх сьогодні зібрана, впорядкована й перевидана дослідниками (див. зокрема [6, 7])).

На початку 1930-х років письменник підготував і мав намір випустити у світ значно розширені видання “Камени” і “Римлян”, проте цього зробити не вдалося (якийсь час він навіть “власноруч” зроблені переклади



змушений був підписувати чужим прізвисьмом, аби тільки їх надрукували). Але книги продовжували виходити вже після смерті репресованого поета-вченого. Так, у Львові під час Другої світової війни – 1943 року – було дано нове життя “Камені” та збірнику “До джерел”. У часописах “Вінницькі вісті”, “Проблем”, а після війни – в “Рідному слові”, “Вежі”, “Литаврах”, “Арці”, “Світанні”, “Українських вістях” популяризувати творчість старшого брата взявся Михайло Орест.

“Я хочу зробити для пам’яті брата, якому я багато чим зобов’язаний, все, що зможу. При своїх блискучих здібностях, ерудиції, ентузіастичній любові до художнього слова, енергії й упевненому, свідомому цілей “банбрехерству” він дав, проте, лише невелику частину того, що міг би створити, коли б йому пощастило жити в людських умовах при людському режимові, – і прошу вірити мені, що в цій характеристиці мною керує не фамільна гордість, а тільки твереза об’єктивність”, – пише він у листі до Святослава Гординського від 6 лютого 1943 року (цит. за [13, с. 1236]). Тож як справжня данина пам’яті виглядають сьогодні ретельно впорядковані й видані Михайлом Орестом книги творів Миколи Зерова – “Sonnetarium” (Бергтесгаден, 1948), “Catalepton” (Філадельфія, 1951), “Corollarium” (Мюнхен, 1958), “Нове українське письменство” (Мюнхен, 1960). Подібно до побратима “неокласиків” Юрія Клена (“Спогади про неокласиків”, Мюнхен, 1947), Михайло Орест також увічнив чесні імена письменників цієї групи книгою-меморіалом “Безсмертні” (Мюнхен, 1963; проте сам вже цього видання не побачив).

Із ближчих до нас перевидань творів Миколи Зерова в Україні (а їх появу без перебільшення можемо розцінювати як суспільні акції) варто виділити “Вибране” (К., 1966), репринти “Антологія римської поезії”, “Сонети й елегії”, “Камена” (К., 1990), “Твори: В 2 томах” (К., 1990), “Українське письменство” (К., 2002), “Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка” (Дрогобич, 2007), а також основні публікації, що висвітлюють долю письменника, – “Микола Зеров – поет і перекладач” М. Рильського (оприлюднена

1965 року в журналі “Жовтень”, після смерті автора статті), “Спогади про неокласиків” Юрія Клена (перша публікація – 1990 рік, журнал “Україна”), “Микола Зеров. Літературно-критичний нарис” В. Брюховецького (К., 1990), “Київські неокласики” (К., 2003), “Родинне вогнище Зерових” (К., 2004), “Наш сучасник Микола Зеров” (Луцьк, 2006) та ін.

За творчістю письменника захищено кілька дисертацій, його сонети і статті вивчаються в школі, а за умови активнішого тиражування знайшли б свого шанувальника серед вибагливого смаком сучасного масового читача.

Сюжет долі **Михайла Костянтиновича Зерова** (Михайла Ореста), – пишуть дослідники, – за трагізмом й усіма перипетіями випробувань надзвичайно подібний до братового [20, с. 9].

Народився Михайло 27 листопада 1901 року в містечку Зінькові на Полтавщині. Освіту здобував, очевидно, в Кролевецькій та Охтирській гімназії. На початку холодних і голодних 1920-х років приїжджає до Києва з наміром, як і брат, здобувати вищу освіту; стає студентом університету. Економічна

розруха та громадянський обов’язок вносять корективи в його життя: змушений шукати якогось заробітку (відомо, що працював учителем у різних містечках і селах, зокрема й на Полтавщині), у 1922–1924 роках відбуває військову службу. Із 1924-го – знову в “тимчасово периферійній” столиці, повертається в “коридори університету” (вже – КІНО), з великими труднощами та перервами здобуває фах філолога. Із середини 1920-х років пише вірші, виявляє схильність до перекладацтва.

Письменник-земляк й еміграційний товариш митця Олекса Ізарський (О. Г. Мальченко) наводить фрагменти листів середини минулого століття, у яких Михайло Орест згадує про початки своєї літературної творчості, передусім – “зустріч” із Р. М. Рільке: “Вона сталася року 1921 або 1922. Радше 1922. Щоб не дати мені занепасти на душі в глухому Зінькові, брат Микола мав звичай висилати мені віршові тексти, вкладаючи їх у листи. Перепишував він для мене власні сонети і сонетоїди, вірші Рильського, Филиповича, дещо Тичини, Загула, Йогансена, також переклади, свої і чужі... <...> Потім, року 1924 чи 1925,



Михайло Орест. 1961



вже в Києві, в стінах (точніше, на коридорах) університету один студент, за національністю жид, познайомив мене з більшою кількістю речей Рільке в російському перекладі А. Біска; я, захоплений, зробив з них для себе копію. Перші німецькі оригінали Рільке я прочитав у подарованій мені братом антології Г. Бенцмана “Модерне дойче Лірік”, і сталося це року 1925 або 1926. Почав я перекладати Рільке ще студентом, але вже не можу пригадати, який саме переклад був першим...” [8, с. 258–259].

Тих кілька перекладів з Рільке (5–6) Михайло показав своєму професорові М. Калиновичу: “Критика була строга і прихильна, моя робота дістала, загалом беручи, апробацію від Михайла Яковлевича, що знав літературу не менше, ніж лінгвістику, і мав вишукані стилістичні принципи... Від проф. Калиновича також дістав я – з його власної бібліотеки – “Фрюе Гедіхте”, а потому “Нойе Гедіхте” (ще пізніше він дав мені “Дер зібенте Рінг” С. Георге)” [8, с. 259].

Поетові мріялося бачити свої переклади “опублікованими в підсоветських журналах”, однак вдалося розмістити тільки один в антології “Сяйва”, щоправда, не було певності, що читач, який уже знав письменника *М[икола] Зерова*, не приписав би цей твір старшому братові.

Натомість оригінальні речі, які періодично також з’являлися, публікувати на батьківщині не мав наміру: “За советів я, пишучи, не надрукував жодного оригінального рядка. (Мова може, звичайно, йти лише про 20-ті роки).

Майбутній біограф мій (якщо я на нього заслужив або заслужу) віддасть мені належне за цю рису. Поки що у нас на еміграції є тенденція знаходити те чи інше позитивне в деяких малоопозитивних або майже не позитивних підсоветських письменників, а про тих, хто в своїй келії або в лісах Голосієва виношував тріумфально протилежний советським комплексам світогляд і філософію, говорити, мабуть, не варт...” [8, с. 259–260].

Під впливом освіти і виховання, захоплений стилем творчості старшого брата і “його групи”, поет розбудовував свій неповторний світ, який, розумів, не відповідав канонам “революційного мистецтва”, а тому беріг його “для себе”, читачами маючи лише кількох найближчих, довірених осіб.

Уже з молодих літ Михайло позиціонував себе як *ідеаліст*: цікавився відповідною філософією, активно студював М. Бердяєва, ви-

вчав буддизм. Категорії прекрасного, стилю та форми, техніка і культура слова для нього багато важили. Прихильником високої естетики він залишатиметься все життя, продовжуючи цим самим і справу загиблого брата й воюючи з неуктвом уже за двох.

...“Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання – і воно буде виконане; кого не поставимо – перестріляємо” [24, с. 110], – такий план обрали сталінські посіпаки для “впокорення” нашого народу й особливо активізували його в середині 1920-х років. Уже з 1926 року всі провідні діячі науки, культури та мистецтва були “під контролем” влади і чимдуж “пророблялися громадськістю” – через пресу, засідання трудових колективів, адміністративні рішення. Водночас готувався ґрунт для фізичного викорінення цвіту нації, і тут вирішено було розіграти карту “терористичних організацій української буржуазно-націоналістичної інтелігенції” та, як приклад боротьби з ними, проведено кілька гучних судових процесів над “ворогами народу”.

Одним із найбільш показових став процес “СВУ”, відкриті слухання за яким проходили в Харківському оперному театрі з 9 березня по 19 квітня 1930 року (прикметно: від Шевченкового дня до Світлого Воскресіння), проте “матеріали” накопичувалися чи не від 1923-го, а сама “ідея” остаточно визріла після вбивства в Парижі у травні 1926 року С. Петлюри (за “сценарієм” ДПУ, процес мав остаточно добити “фундаторів УНР, ідеологів петлюрівщини”). Як пишуть історики, основними дійовими особами на процесі були 45 осіб: “2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 учителів, 1 теолог і 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар” [19, с. 15–16]. Проте ще 700 осіб були заарештовані у зв’язку з цією справою, а всього “під час та після процесу “СВУ” було заарештовано, знищено або заслано понад 30 тисяч осіб” [19, с. 44].

Важко утриматися, щоб не назвати поіменно, відповідно до історичної справедливості, тих *найлютіших ворогів сталінщини*, знищення яких мало символізувати остаточно викорінення ідеї української державності:

“Окрім С. О. Єфремова [віце-президента ВУАН, академіка], до суду притягнули колишнього прем’єр-міністра УНР В. М. Чехівського, колишнього міністра закордонних справ УНР, наукового співробітника ВУАН А. В. Ніковського, колишнього діяча УСДРП,





професора Київського інституту народної освіти (КІНО) Й. Ю. Гермайзе, колишніх діячів УПСФ завідуючого 1-ю Київською трудовою школою В. Ф. Дурдуківського, вчителів тієї школи О. З. Гребенецького, Н. С. Токарівську, А. П. Залеського, Ю. К. Трезвинського, письменницю А. М. Старицьку-Черняхівську, професора Київського медичного інституту О. Г. Черняхівського, професора КІНО В. М. Ганцова, студентів КІНО М. П. Павлушкова та Б. Ф. Матушевського, професора ВУАН В. М. Догу, завідуючого редакційним відділом Київського філіалу Держвидав України К. С. Шила, члена колегії адвокатів, юрисконсульта “Молочарспілки” З. Г. Моргуліса, письменника М. Є. Івченка, наукового співробітника ВУАН, редактора “Словника живої мови” Г. К. Голоскевича, викладача КІНО Г. Г. Холодного, наукових співробітників ВУАН М. В. Кривинюка, В. М. Страшкевича, В. В. Шарка, В. Г. Дубровського, інженера-хіміка К. Т. Туркала, старшого асистента Київського медичного інституту А. О. Барбара, члена Президії медсекції ВУАН, професора Київського медичного інституту В. В. Удовенка, професорів цього ж інституту В. Я. Підгаєцького та М. А. Кудрицького, викладача Київського кооперативного технікуму О. А. Болозовича, члена правління “Молочарспілки” М. Н. Ботвиновського, мешканця Харкова М. М. Чехівського (брата В. М. Чехівського), професора Дніпропетровського інституту народної освіти П. О. Єфремова (брата С. О. Єфремова), вчителя з Дніпропетровська М. П. Білого, вчительку 20-ї Дніпропетровської трудової школи Л. Є. Біднову, члена Полтавської колегії адвокатів К. І. Товкача, професора Полтавського інституту народної освіти В. О. Щепотьєва, лаборанта Держхлібінспекції, жителя Кременчука П. С. Близнюка, викладача Миколаївського інституту народної освіти М. Д. Лагути, вчителя Чернігівської школи імені М. М. Коцюбинського Й. Р. Карповича, директора Вінницького філіалу все-народної бібліотеки ВУАН В. Д. Атамановського, викладача робітфаку Одеського медичного інституту та Одеського робітничого університету, секретаря Одеського наукового товариства при ВУАН Т. М. Слабченка, академіка ВУАН, професора Одеського інституту народної освіти М. Є. Слабченка, викладача одеських індустріального та млинарського технікумів К. М. Панченка-Чаленка, професора КІНО Г. М. Іваницю” [19, с. 14–15].

Одним із претендентів на “лідерство” в “СВУ” був, з погляду замовників “дійства”, *рафінований учений, письменник-естет,*

*приятель М. Хвильового* Микола Зеров (поряд із С. Єфремовим і В. Чехівським). А “компромат” на нього, планувалося, мав дати рідний брат.

Михайло Зеров потрапив у поле зору слідства як приятель перших заарештованих у справі – племінника С. Єфремова М. Павлушкова (“взяли” 18 травня 1928 року), Б. Матушевського, А. Барбара; з кінця 1928 року він також за ґратами. Як пише О. Мусієнко, “понад 8 місяців їли Михайла в тюремних підземеллях підручні Горожанина (слідчого. – Г. Б.), двадцять приправлених медовими обіцянками, залякуваннями, навіть бандитськими мордобоями допитів влаштували йому обермейстри чавлення людських душ, проте аніякісінського компромату на головного ідеолога “неокласиків” від нього не добули. Аби не допустити самогубства Зерова-молодшого в слідчій камері, його незадовго до початку “вистави ДПУ” випустили з тюрми. А Зерова-старшого на судові засідання везли не в “чорному вороні”, як задумувалося, а змушені були викликати повісткою як свідка. Хоч вільний стілець для нього серед підсудних усе ж задалегідь поставили” [14].

Мужність Михайла, який заперечував усі свідчення проти нього та брата, врятувала тоді їм життя. Але хіба не парадоксально: 3 листопада 1937 року на Соловках разом були розстріляні в складі 1111 в’язнів українського етапу і жертви процесу “СВУ” В. Чехівський, М. Павлушков, А. Барбар, В. Підгаєцький, і все-таки “знешкоджений” ДПУ лідер *терористичного* “грона п’ятірного” поетів-“неокласиків” Микола Зеров (див. [18]).

Після виходу з в’язниці Михайло потрапляє під пильний нагляд відповідних органів; хоч і намагається бути непоказним, постійно очікує нового “візиту”. Про аспірантуру, майбутнє вченого та письменника перестає навіть мріяти. Він ледь перебивається з дня на день випадковими викладацькими підробітками та перекладами. Душевну рівновагу забезпечує тільки “творчість для себе”.

1930-го знайомиться зі студенткою КІНО, майбутнім українським літератором Ольгою Костянтинівною Галабудською (1910–1992), між ними виникають прихильні стосунки, зав’язується листування, але через репресії закоханим не судилося знайти своє щастя [4, с. 228–229].

Уночі з 9 на 10 червня 1938 року Михайла заарештовують вдруге і звинувачують у керівництві “контрреволюційною націоналістичною групою, яка ставила своєю метою



ліквідацію радянської влади в Україні з допомогою іноземних інтервентів”, а також убивство Сталіна й Ворошилова під час виборчої кампанії восени 1937 року за умови їх приїзду до Києва. “Поплічниками” виявляються сусіди по квартирі – склографи В. В. Кульчицький, К. Й. Могилевський (майже одразу розстріляні в серпні 1938-го), В. А. Щербина та ін. “В судово-слідчій справі № 44197, окрім санкціонованої прокурором постанови про ув’язнення М. Зерова, ордеру на арешт і обшук, анкети заарештованого, підшите власноручне свідчення Михайла Костьовича на 22 сторінках “Мое политическое мировоззрение” й протоколи шести допитів. Усі вони були неоковирно зіплені слідчим Громиловим за узвичаєним трафаретом і являли собою нічим не аргументовані “чистосердечные признания” арештованого...” [14]. У листі до Генпрокурора СРСР від 27 квітня 1939 року Михайло Зеров назве своїми іменами способи добування подібних зізнань: “Показания мои, данные в середине июня прошлого года, являются сплошным вымыслом. А вынужден был я к клевете на себя жестокими побоями, продолжавшимися всю ночь с 11 на 12 июня. Я понял, что следователь Громилов не хочет от меня правды. И когда он стал называть меня организатором, а моих знакомых завербованными мною контрреволюционерами, я почувствовал, что меня хотят просто погубить. Особенно тяжело и страшно казалось мне клеветать на невинных людей. В отчаянии я сделал попытку покончить с собой, после чего в избивании меня принимали участие шесть человек. В ужасе от всего этого я написал, что завербовал людей в контрреволюционную организацию. Причем фамилии мне были названы следователями... Моя воля была сломлена, я жил все время в состоянии панического страха перед побоями и издевательствами... <...> Особенно страшной клеветой являются те места в моих якобы искренних показаниях, где я говорю о терроре. Со всей ответственностью я заявляю, что в жизни никого не оскорбил, не убивал и не собираюсь убивать никого!” [14].

Ще 29 січня 1939 року на суді Зеров та двоє інших обвинувачених відмовилися від самообмовлянь, які з них витягали побоями. “Справу спрямовано на дослідження, наслідком якого Михайла Зерова засуджено до трьох років ув’язнення, рахуючи з дня арешту. За десять днів до початку війни він опинився на волі, спочатку в Києві, згодом у Вінниці” [9, с. 278].

“Був теплий літній вечір, – згадує племінниця Михайла Зерова Марина Дмитрівна. – Ми з матір’ю підходили до свого будинку на вулиці Тарасівській у Києві. На розі стояла людина, наблизившись до якої, мати стиха скрикнула. Це був дядько Михайло, який щойно звільнився з ув’язнення і чекав, чи його пустять до хати. Він був у зім’ятій брудній сорочці-косоворотці, одягненій під пасок поверх штанів, заправлених у якесь зовсім роздерте взуття. На шиї та щоках були страшні виразки та фурункули...” (цит. за [14]). Нам хочеться думати, що він устиг побачитися в Дашеві з матір’ю, яка доживала останні місяці, може, навіть похоронив її і подбав про долю малого племінника. Є також свідчення, нібито був потрапив у полон, зазнав партизанських куль...

Наприкінці 1943 року Михайло Зеров з’являється у Львові, потім виїжджає в Словаччину, деякий час перебуває у Відні, а наприкінці війни опиняється в таборі біженців в Аугсбурзі. У цьому місті мешкає до кінця життя, добре усвідомлюючи, чому – за радянського режиму – йому не можна вертатися в СРСР. Уся наступна діяльність Михайла проходить під прибраними псевдонімами, хоч і свого власного прізвища не приховував: у житті та літературній творчості він Михайло Орест, публіцистичні виступи підписує як Байдан М., Зорехват Тріумфич, Бомбослав Атомович, Славожад Муровитий (С. Муровитий), Окулюс-Косач-Кропивницький, Недолобень, Моритурус М. тощо.

Довгий час рідні про нього нічого не знали, тільки за хрущовської відлиги (і вже після смерті поета) інформація про *Михайла Ореста як Михайла Зерова* дісталася України. Марина Зерова так намагається пояснити псевдонім митця: “Мимоволі спадає на думку п’єса Лесі Українки “Блакитна троянда”. Один з героїв цієї п’єси – Орест Михайлович, літератор, замріяний філософ, інтелігент, пройнятий світлими ідеями гуманізму. Напевно ці моральні засади були близькими Михайлові. І ось Орест Михайлович і Михайло Орест...”

А може, все було інакше. Під час однієї з останніх зустрічей з братом Дмитром Михайло несподівано сказав, що коли йому вдасться щось опублікувати зі своїх творів на Заході, він підпише їх дівочим прізвищем матері – Ярьсько. Певна співзвучність між “Ярьсько” та “Орест” очевидна. Зрозуміло й те, що двох поетів за прізвищем М. Зеров легко було сплутати” [4, с. 227–228].



За кордоном Михайло Орест постав як поет, перекладач, літературний критик і публіцист, редактор, великий авторитет у галузі естетики слова, наступник “неокласиків”. У другій половині 1940-х років він входив до групи “Світання” (називалася за альманахом, який циклостильовим способом видавала в 1946–1947 роках в Аугсбурзі за редакцією Ореста), разом із В. Держвиним опонував тезі Ю. Шереха про витворення “національно-органічного” стилю української літератури. В одному з листів до І. Качуровського (від 27 жовтня 1948 року) письменник подає деяку інформацію про діяльність групи та її представників: “Я все ще не хочу зрезигнувати з думки видавати власний альманах. Потреба власної трибуни для нашої групи “принципових неорганістів” дуже гостра. Я пішов на жебри. Пожертви з закордону розв’язали б справу цілком. <...>

З нашою групою на 90% солідаризується С. Гординський, чималою мірою – А. Лиман. <...>

Я думаю так: всі ми роз’їдемося і будемо заробляти на хліб насущний. Від писання відмовитись нам не сила. Віддаючи на видавничу справу посильні лепти, ми час-від-часу будемо спроможні щось гуртом видавати. Не можна жити без шматка хліба, це так, але ж не для цього ми виїхали на еміграцію! Я буду битися за своє письменство доти, доки в мене стане сил, здоров’я і нервів. І боротися за свій естетичний світогляд проти навали регіоналізму і дешевого модернізму (підкреслення наше. – Г. Б.).

<...> нам, ідеалістично мислячим літераторам, треба тісно єднатись. Сили біологічно-матеріалістичного і релятивістичного табору великі і тут, і великі там, де ми колись, дасть Бог, будемо знов. Я ніколи не погоджуся, щоб ці світогляди безоглядно панували на Україні, і вважаю їх поборювання чи не найбільшим обов’язком інтелектуальним” [22, с. 422–423].

Митець був одним з ініціаторів заснування Інституту літературознавства при Українському Вільному Університеті в Мюнхені (згодом називатиметься Інститут літератури імені Михайла Ореста); видавав поетичні збірки невеликими тиражами, переважно на пожертви меценатів та друзів; підготував до друку три книги Миколи Зерова, “Поезії” Павла Филиповича (1957; за редагування цього тому керівництво УВУ вирішило надати Орестові звання “доктора філософії”, проте він розцінив це як “несерйозність” і не прибув на імпрезу), збірник спогадів про “неокласиків”.

Автор п’яти оригінальних поетичних книжок: “Луни літ” (1944; “Українське видавництво” Львова – Кракова, літредактор – Св. Гординський), “Душа і доля” (1946; “Брама Софії”, Аугсбург), “Держава слова”, “Гість і господа” (1952; Філадельфія; вийшли завдяки підтримці Яра Славутича), “Пізні вруна” (1965; Мюнхен; підготував до друку Ігор Качуровський).

Перекладав Орест із німецької, французької, англійської, італійської, іспанської, португальської, польської, російської мов. Вийшли книги: Вибрані поезії С. Георга (Аугсбург, 1952); Р. М. Рільке, Г. фон Гофмансталь, М. Давтендай. Вибір поезії (Аугсбург, 1953); Антологія німецької поезії (Аугсбург, 1954); Антологія французької поезії (Мюнхен, 1954); Ш. Леконт де Ліль. Поезії (Мюнхен, 1956); Море і мушля. Антологія європейської поезії (Мюнхен, 1959); Сім німецьких новель (Мюнхен, 1962). (На батьківщині його твори вперше побачили світ аж 1995 року [16], а дослідницьке осмислення їх започаткувала Соломія Павличко (див. зокрема [17]).)

У 1953–1962 роках – літредактор газети “Сучасна Україна”, “а з перетворенням її й “Української літературної газети” на “Сучасність” на початку 1961 року лишився на цій самій посаді в журналі” [11, с. 234].

Усі, хто знав Михайла Ореста, говорять про його душевну шляхетність, спартанську невибагливість, скромність; відзначають такі *типові зерновські риси*, як феноменальна пам’ять, артистизм і талант оповідача, методичний педантизм у роботі, любов до природи, книги, слова; називають митця самотником, подеколи навіть консерватором, “войовничим ідеалістом”.

Із 1946 року, зауважує О. Ізарський, Орест чітко накреслив собі програму напруженої, але такої бажаної творчої праці. Не мріялося про нереальне – хотілося бодай людського мінімуму: “Певність завтрашнього часу (саме завтрашнього, бо глибша щодо часу певність є для мене величиною взагалі відсутньою), почуття хоча б невеликої усталеності і хоча б відносна можливість чіткої реалізації задуманого – становлять той мінімум вимог, здійснення яких дає мені приємність не почувати себе прибудуою і помітуваним сиротою” [8, с. 248]. Вірним собі митець залишався й надалі: “Роблю свої переклади, затиснувши зуби, з глухою упертістю. Якщо не тепер, то пізніше, не виключаю, що лише по тому, як звільнена Батьківщина перейде до національно-культурного будівництва –



мені признають рацію. Аби тільки не пропала робота в умовах нової війни чи чогось подібного” [8, с. 256]. “Я вірю в майбутнє – в тім розумінні, що більшовизм впаде, а український народ не буде на 100% знищений. Студенти-філологи будуть читати мої переклади з німецьких і французьких поетів!” [8, с. 261], – такими словами поет умотивовував тезу про те, що “еміграційна література працює більше для майбутнього, ніж для теперішнього”.

Орест був упевнений: “Всяке справжнє мистецтво несе в собі визвольну функцію. Мистецтвом людина може горувати над життям. Катарсис, заспокоєння і розрада, що їх маємо від мистецьких утворів, є явищем метафізичного порядку і виявляють вищу природу нашого Я, яке так часто терпить від неусувного тиску нижчих або просто низьких плянів буття” [8, с. 252].

“Хай живе українська література! Хай гинуть її вороги!” [8, с. 262], – подеколи він дозволяв собі такі пасажі, особливо 1953-го: “Я недавно прочитав, що Дрейфус мав блаженство пережити всіх своїх ворогів. А я боявся, що мені доведеться померти раніше, ніж скінчить свої дні потворний бандит Сталін. Дяка долі, так не сталося. Великий Боже, який би це був для мене тріумф, якби доля дозволила мені побачити і пережити розпад і загибель червоної російської імперії!” [8, с. 266].

25 лютого 1961 року поет зазнає серцевого нападу, але йому вдається ще змагатися з хворобами і просувати свої видавничі проекти. Новий 1963 рік зустрічає в приємному товаристві сина Юрія Клена Вольфрама Бурггардта, який приїхав з Канади на вечір пам’яті батька, що відбувався в Мюнхені.

Помер Михайло Орест 12 березня 1963 року. О шостій двадцять вечора, як пише О. Ізарський, “захлинулася, об скелі вічності розбилася хвиля черневого життя мистця, поета; коли, назавжди вибрані з океану рідної мови, зімкнулися в гармонійне коло довершеності поетові слова...” [8, с. 272].

“Обставини його смерті лишилися нез’ясованими, – зауважує Марина Зерова. – Зі слів Івана Максимовича Кошелівця та його дружини Емми Іванівни Андіївської знаємо, що в останні місяці життя Михайла Ореста до нього завітав невідомий чоловік, як тепер кажуть, “із кавказькою зовнішністю”. Він став активно відвідувати Михайла, але після його раптової смерті безслідно зник. Як розповідав Іван Кошелівець, коли колеги, занепокоєні відсутністю Михайла, прийшли до його дому, вони побачили, що двері квартири, де

жив Михайло, відчинені, а з помешкання зникло особисте листування та колекція поштових марок Михайла” [4, с. 229].

Ореста похоронили на православному цвинтарі в Мюнхені. Надгробок зробив скульптор Григорій Крук, за могилою тривалий час – аж до початку 1990-х років – доглядав Михайло Борис. 29 червня 1994 року тлінні останки письменника, перевезені в Україну, було перепоховано на Байковому цвинтарі до могили брата Дмитра Зерова. Архів Михайла Ореста, який зберігався у Вільній Українській Академії Наук у Нью-Йорку, кілька років тому було передано Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України.

15 вересня 1998 року повернулася на отчу землю й душа Миколи Зерова: грудку землі із Сандормохоу (як втілення праху розстріляного письменника) перенесено до могили його сина на Лук’янівському цвинтарі в Києві.

Горить свіча пам’яті братів Зерових – обдарованих літераторів, патріотів, гідних нащадків козацького роду. Стоять і сьогодні вони на сторожі рідного слова, даючи кожному з нас урок мужності і застерігаючи на майбутнє. Про всяк випадок...

#### Література

1. Білик, Галина. Феномен поета-вченого: викладацька грань творчості “неокласиків” [Текст] / Галина Білик // Рідний край. – 2006. – № 2 (15). – С. 64–70.
2. Вишня, Остап. Моя автобіографія [Текст] / Остап Вишня // Лаврінченко Ю. А. Розстріляне відродження: Антологія 1917–1937: Поезія – проза – драматургія – есей; [підгот. тексту, фахове редагування і передм. проф. Наєнка М. К.] – К.: ВЦ “Просвіта”, 2001. – С. 520–530.
3. Зерова, Марина. Батьки та діти [Текст] / Марина Зерова // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 13–20.
4. Зерова, Марина. Михайло Зеров [Текст] / Марина Зерова // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 227–229.
5. Зерова, Софія. Спогади про Миколу Зерова [Текст] / Софія Зерова // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 92–149.
6. Зеров, Микола. Українське письменство [Текст] / Микола Зеров; [упоряд. М. Сулима; післям. М. Москаленка]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 1301 с.
7. Зеров, Микола. Українське письменство ХІХ ст. Від Куліша до Винниченка: Лекції, нариси, статті [Текст] / Микола Зеров. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 2007. – 568 с.
8. Ізарський, Олекса. Михайло Орест у листах [Текст] / Олекса Ізарський // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 244–272.



9. Качуровський, Ігор. Творчість Михайла Ореста [Текст] / Ігор Качуровський // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 278–301.
10. Київські неокласики [Текст]; [упор. Віра Агеєва]. – К.: Факт, 2003. – 352 с.
11. Кошелівець, Іван. Про редактора цього збірника [Текст] / Іван Кошелівець // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 234–243.
12. Лещенко, Марія. Сторінки просвітницько-педагогічної діяльності Миколи Зерова [Текст] / Марія Лещенко. – К., 2005. – 180 с.
13. Москаленко, М. Микола Зеров: доля і добробок [Текст] / М. Москаленко // Зеров Микола. Українське письменство. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – С. 1235–1272.
14. Мусієнко, Олекса. Михайло Орест (Зеров) [Текст] / Олекса Мусієнко // Літературна Україна. – 1996. – 4 квітня. – С. 6.
15. Наш сучасник Микола Зеров [Текст]; [упор. М. Зерова, Р. Корогодський, М. Коцюбинська]. – Луцьк: ВМА “Терен”, 2006. – 368 с.
16. Орест, М. Держава слова: Вірші та переклади [Текст] / Михайло Орест; [упор. та авт. передм. С. Павличко]. – К.: Основи, 1995. – 526 с.
17. Павличко, Соломія. Михайло Орест, поет лісу [Текст] / Соломія Павличко // Павличко Соломія. Теорія літератури; [передм. Марії Зубрицької]. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – С. 535–550.
18. Підгайний, Семен. Українська інтелігенція на Соловках. Недостріляні [Текст] / Семен Підгайний. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2008. – 326 с.
19. Пристайко, В. І. Справа “Спілки визволення України”: невідомі документи і факти. Науково-документальне видання [Текст] / В. І. Пристайко, Ю. І. Шаповал. – К.: Інтел, 1995. – 448 с.
20. Родинне вогнище Зерових [Текст]; [редада: Валерій Шевчук та ін.; вст. ст. Євгена Сверстюка; художнє оформлення Віри Крутіліної]. – К.: “Гелікон”, 2004. – 432 с.
21. Ротач, П. “Полтава їжить на видноті...” [Текст] / П. Ротач // Зоря Полтавщини. – 1990. – 23 жовтня. – С. 3.
22. Ротач, Петро. “Я буду битись за своє письменство...”. Михайло Орест: життя і творчість [Текст] / Петро Ротач // Ротач Петро. І слово, і доля, і пам’ять... Статті, дослідження, спогади. – Полтава: Верстка, 2000. – 472 с.
23. Саєнко, Валентина. Українська модерна поезія 20-х років ХХ століття: ренесансні параметри: Навч. пос. [Текст] / Валентина Саєнко. – Одеса: Астро-принт, 2004. – 256 с. + 10 арк. кол. іл.
24. Снегірьов, Г. Набої для розстрілу [Текст] / Г. Снегірьов. – К.: Дніпро, 1990. – 262 с.
25. Шульгин, Олександр. Микола Зеров – юнак [Текст] / О. Шульгин // Родинне вогнище Зерових. – К.: “Гелікон”, 2004. – С. 35–38.

